

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ» ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Տասնամեակ մը առաջ լոյս տեսաւ «Ազգապատում» հատորներու շարքին չորրորդ հատորին առաջին գիրքը, որուն յաջորդեցին մնացեալ երկու գիրքերը, միասնաբար բովանդակելով 20րդ դարու հայ եկեղեցական եւ ազգային իրադարձութիւնները: Անոնք եղան ուղղակի շարունակութիւնը մեծանուն Մաղափա Պատրիարք Օրմանեանի աննախընթաց երեք հսկայ հատորներուն: Ընթերցողներ յաճախ կը հարցնէին թէ ինչ պայմաններու տակ գրուեցան երեք նոր հատորները եւ թէ որքան ժամանակ տրամադրեցի զանոնք ամբողջացնելու համար: Առիթը այս նկատելով կը գրեմ հետեւեալ տողերը անոնց հետաքրքրութեան մասամբ գոհացում տալու համար, ինչպէս նաեւ պատմութեան յանձնելու կարեւոր աշխատասիրութեան նախագիծը:

Լայնածաւալ եւ սակայն կեդրոնացեալ ծրագրի հիման վրայ կատարուելիք աշխատանք մը կը պահանջէր այս գործը ատարակոյս: Կենսական էր 20րդ դարու Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առընչակից եւ լծակից բոլոր կարեւոր դէմքերն ու դէպքերը համախմբել եւ դասաւորել, ապա հոսել կարենալու համար «Ազգապատում»ի համապարփակ բովանդակութիւնը, այնպէս ինչպէս մեզի յանձնած է Օրմանեան, առանց սակայն սահմաններէն դուրս ելլելու եւ գործին կեդրոնական հետաքրքրութիւնը իր նպատակէն հեռացնելու:

Դժուարութիւններ եւ օրհնութիւններ միանգամայն երեւան ելան շատ քնական կերպով: Հոգեւորականներէ կկած կամ չեկած օրհնութիւններու մասին չէ

խօսքը, այլ ինքնեկ յայտնուած իսկական օրհնութիւններ էին անոնք, նակտի քրտինով շահուած, որոնք աշխատանքի լման ընթացքին քայլ առ քայլ հարթեցին դժուարութիւնները:

Խօսելով դժուարութեանց մասին նախ, հարկ է նշել ընդհանուր ծրագրի մը կազմութիւնը, որ քնաւ երբեք իր սկզբնական սահմաններուն մէջ չէր կրնար մնալ: Ճարտարապետական յատկագիծի ձեւով սկսայ, եւ սակայն շուտով այնքան ուռնացաւ նիւթն ու բովանդակութիւնը, որ մինչեւ վերջին յօդուածի պատրաստութիւնը նոյնիսկ, այդ ծրագիրը անհաշուելի յաւելումներու եւ յապաւումներու ենթարկուեցաւ: Պարզ խօսքով, որքան յառաջացաւ նիւթերու շարադրութիւնը, այնքան զարգացաւ եւ քիւրեղացաւ գիրքին կառոյցը:

Դժուարութեանց շարքին, անշուշտ մտահոգիչ տեղ կը գրաւէր աղբիւրներու առկայութիւնն ու օգտագործումը: Բարեբախտաբար հարուստ գրադարանս օգնութեան հասաւ: Եւ սակայն ահա հոս կը կայանար վերեւ յիշուած օրհնութիւններուն նպաստը որոնք յայտնուեցան եւ որպէս անձրեւ տեղացին ու բերրի դարձուցին «Ազգապատում»ի դաշտը: Գիրքերու ներկայութիւնը մէկ քան, եւ սակայն անոնց յայտնուիլը ուրիշ քան. եւ գիտէք որ երկրորդը աւելի դժուար է ձեռք ձգել, այսինքն գրադարաններուս մէջ շարուած գիրքերն ու պարբերականները լեզու պէտք է ելլէին ու ելան, ձայն պէտք է տային ու տուին, թէ «ես հոս եմ, ես հոն եմ, կամ վարի անտեսանելի պահարանին մէջն եմ, եւ կամ պահուըտած գիրքերու արանքը»:

Իսկական օրհնութիւնը այս տեսակն

էր: Որքան կը զարգացնէի ընթերցումս, այնքան նիւթեր կը կուտակուէին սկզբնական ծրագրին վրայ, ետեւառաջութիւն յառաջացնելով, եւ որ ամենէն կարեւորն էր, ամէն նոր նիւթ իրեն յատուկ աղբիւր մը կամ աղբիւրներ կը պարտադրէր, այնպէս որ ծրագրին մէջ չմտած շարք մը գիրքեր եւ պարբերականներ ինքնաբերաբար յայտնուեցան եւ լիովին օգտագործուեցան:

Առաջին հատորի պարագային, 20րդ դարու առաջին 30 տարիներու քաղաքական դժիւբա պարագաներ առիթ տուած էին տխուր, խառնակ, անյարիր եւ անկրօն վիճակներու թրփահայաստանէն ներս, որոնք կը նիւթուէին Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջ, եւ անկէ՝ Սիսի կաթողիկոսութեան եւ գաւառի հայութեան վրայ: Թուրքիոյ հայկական գաւառներու քարեկարգումներու հարցը, գաւառներու մէջ պատահած խժոժութիւնները, երիտասարդ թուրքերու խլրտումները, Սուլթանին անկումը, եւ վերջապէս հայկական մեծ եղեռնը, դժբախտ րաժինը պիտի հանդիսանային առաջին հատորին, վերտառութեանը ներքեւ Տ.Տ. Մատթէոս Բ. Տ.Տ. Գէորգ Ե. ամենայն հայոց կաթողիկոսներու, եւ անոնց յաջորդող Սարգարապատն ու 1918ի կարճատեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը հայուն ապրելու վնասակամութիւնը պիտի փաստէին: Սովետական կարգերու հաստատումով Հայաստան մաս պիտի կազմէր բոլորովին խորթ դրութեան մը այնքան արագ եւ նոյնքան աննախատեսելի եւ անխուսափելի պարագաներու տակ:

Հայ Եկեղեցին պահ մը կը մերկանար իր փառքէն եւ պատիւէն, Կ. Պոլիս կը չքանար, Սիս աւերակի կը վերածուէր, Երուսաղէմ ամուլ կը դառնար, եւ Մայր Աթոռ իսկոյն գերի կը դառնար անաստուած եւ անկրօն քաղաքականութեան: «Ազգապատում»

ջանացած է համադրել այս բոլորը, հայրենիքն ու արտասահմանը հաւասարապէս, առանց ձեռքի տակ ունենալու ժամանակակից աղբիւրներ, տուեալ անկարելի պամաններու բերումով: Բարեբախտաբար հետագային, վերապրող ափ մը հոգեւորականներ եւ մտաւորականներ, Զաւէն պատրիարք, Բարգէն կաթողիկոս, Թորգոմ պատրիարք, Գրիգորիս եպս. Պալաթեան, Ղեւոնդ եպս. Դուրեան, Արշակ Ալպոյաճեան, Վահան Թէֆէեան, մենագրութիւններով յետադարձ վկայութիւններ եւ վաւերագիրներ յանձնեցին մեզի աղիտալի դէպքերուն մէջ հիւծուած Հայ Եկեղեցւոյ մասին:

Երուսաղէմ գտաւ ինքզինք շնորհիւ Դուրեան եղիշէ պատրիարքին, որ իր կարգին լսեց եղբայրական խնդրանքը Կիլիկիոյ ծերունի Սահակ Խապայեան կաթողիկոսին, որ ոչ Աթոռ ունէր եւ ոչ Խորան, փոխանցեց անոր թեմեր, որոնց շնորհիւ կեանքի կոչուեցաւ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը 1930 թուականին Անթիլիասի մէջ: «Սիոն» եղաւ լրատու փարոսը Հայ Եկեղեցւոյ, ուր արձագանք գտան Մայր Աթոռի եւ վտարանդի Հայ Եկեղեցւոյ մնացորդացին վերյառնումն ու վերընծիւղումը:

Երկրորդ հատորի պատրաստութիւնը բաղդատաբար աւելի կոկիկ, ամփոփ եւ դասաւորեալ եղաւ եւ նոյն ատեն սրտանմլիկ, երկու գլխաւոր պատճառներով: Նախ, Խորհրդային կարգերը լռեցուցին Հայ Եկեղեցւոյ խիղճն ու ձայնը, մանաւանդ Ստալինի տարիներուն եւ տիրապետեցին անոր կառոյցին ու խեղդելու աստիճան ճնշեցին հայ հոգեւորականութեան եւ եկեղեցւոյ ներքին վարչական գործերուն վրայ: Բացասական եւ դատապարտելի այդ վերաբերմունքը տեւեց շատ երկար, ու Մայր Աթոռ եւ ներքին թեմեր ջլատուեցան ու անարգուեցան, որուն դիմաց ծառացան

հոյլ մը հոգեւորականներ Գէորգ Ե. Սուրենեան, Խորէն Ա. Մուրատբեգեան եւ Գէորգ Զ. Զէօրէֆեան կաթողիկոսներ, ինչպէս նաեւ Գարեգին Յովսէփեան, Վրթանէս Յակոբեան, Արտակ Սմբատեան, Գիւտ Տէր Ղազարեան, Իսահակ Տէր Միխայէլեան, Բագրատ Վարդազարեան, Մեսրոպ Տէր Մովսէսեան եպիսկոպոսներ, հոգեկան բարձր արիութեամբ, դառնալով մեր օրերու սուրբերը, առանց որոնց Մայր Աթոռը կը դադրէր իր գոյութենէն: Այս բոլորի կողքին սակայն Խորհրդային Հայաստան շինարարութեամբ, գիտական աշխատանքով, բանասիրական եւ մշակութային վաստակով հսկայ վերելք մը արձանագրեց:

Երկրորդ պատճառն էր անտարակոյս արտասահմանի Հայ Եկեղեցւոյ դիրքն ու վարկը ու անոր Մայր Աթոռի ընձեռած անվերապահ հեղինակութիւնն ու զօրակցութիւնը, հակառակ Ս. Էջմիածնի շատ նկուն վիճակին: Երուսաղէմ իսկոյն զօրացաւ Դուրեան եւ Գուշակեան պատրիարքներուն օրով, որոնք հայ հոգեւորականութեան արժէքաւոր սերունդներ հասցուցին: Անթիլիաս կեանքի կոչուեցաւ Բարգէն Կիւլէսէրեան Աթոռակից կաթողիկոսի վարչութեան ներքեւ, ու նորակառոյց մայր տաճարի, վեհարանի, դպրեվանքի եւ նահատակաց յուշարձանի հոյակապ շէնքերով, շնորհիւ եւ ձեռամբ Պետրոս Սարանեան կաթողիկոսի, եղաւ պատկառելի կեդրոնը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան:

Արտասահման հաստատ եւ սակայն Մայր Աթոռ մահամբժժ էր, եւ գրել Խորհրդային Հայաստանի եւ Մայր Աթոռի յարաբերութեանց մասին պիտի նշանակէր նաեւ չգրել, եթէ նորայայտ մի քանի, քիչ եւ սակայն խիստ կենսական, վաւերագրային հատորներ լոյս չտեսնէին Խորհրդային կարգերու փլուզումէն

անմիջապէս ետք: Չեոքիս տակ ունէի լրիւ շարքը «Սիոն» եւ «Էջմիածին» ամսագիրներու, եւ հայոց պատմութեան վերաբերեալ շարք մը արժէքաւոր եւ երբեմն անարժէք հայաստանեան հրատարակութիւններու, վերջիններս սակայն դեղագիրներու ռնով գրուած, դեղահատներ կը մատուցանէին պատրաստ կուլ տրուելու:

Չկար ուրեմն իրական աղբիւր մը իրական դէպքերուն վերաբերեալ: Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան նախաձեռնութեամբ հանգուցեալ Սանդրո Բեհրուդեան նախ զոյգ մը վաւերագրային եւ ծաւալուն հատորներ խմբագրեց, մին Գէորգ Ե.ի օրով Հայ Եկեղեցւոյ կրած անտանելի հալածանքներուն վերաբերեալ, եւ միւսը նահատակ Խորէն Մուրատբեգեան կաթողիկոսի կեանքն ու գործունէութիւնը բովանդակող, լրիւ վաւերագրային, նամակներով, հաղորդագրութիւններով, կոնդակներով եւ խնդրագիրներով: Բեհրուդեան իր շնորհակալ գործը շարունակեց չորս այլ հատորներու հրատարակութեամբ, մինչեւ Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի շրջանը: Ուրիշ աղբիւր մըն ալ հապենպ կերպով, շատ անխնամ, հրապարակ ելած էր Ստեփան Ստեփանեանցի կողմէ «Հայ Եկեղեցին Ստալինեան Բռնատիրութեան Օրօք» անունով, որ կարելի էր եւ յաւելեալ տեղեկութիւններ կը հաղորդէր, երբեմն չլսուած եւ բոլորովին գաղտնի մանրամասնութիւններով, միշտ արխիւային աղբիւրները նշելով:

Տրամադրութեանս տակ կար նաեւ 300ի մօտ պատենները այլազան նամակներու, կոնդակներու, հաղորդակցութեանց, ատենագրութեանց եւ մանր մունր դէպքերու, զորս յատուկ կարգադրութեամբ Գարեգին Արքեպս. Ներսիսեան, ներկայիս Գարեգին Բ.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Երեւանէն պատրաստել տուած էր Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանին մէջ եւ ուղարկած գործիս պատրաստութեան համար: Կար նաեւ Ֆելիքս Գորլիի «Հայ Եկեղեցին Սովետական Դրութեան Ներքեւ» անգլերէն առանձնատիպը, ինչպէս նաեւ Դերենիկ Եպիսկոպոսի «Յերկիր Հայրենի» արժէքաւոր հատորը, որոնք կարելի էր մասամբ օժանդակեցին յաւելել նիւթեր եւ քացատրութիւններ հայթայթելով:

Խորէն Ա. Մուրատբեգեան Կաթողիկոսի օրով, երբ ամէն ինչ ի Հայաստան եւ ի Մայր Աթոռ մտալ էր, անյոյս եւ կործանարար, երբ հայ Եկեղեցիներ Երեւանի մէջ կը ֆանդուէին, հինաւուրց վանքեր կը բռնագրաւուէին, Ս. Էջմիածնի կալուածները կը գրաւուէին, հոգեւորականներ կը հալածուէին ու կ'ախտորուէին, սուրբ հայրապետը, որուն երկու հարազատ Մուրատբեգեան եղբայրները Սերգէյ եւ Լեւոն բռնամահ եղան իր իսկ, բռնամահ նահատակութենէն առաջ, Կաթողիկոսը կը մտածէր Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան մասին ու գործնական ֆայլեր կ'առնէր Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդին հետ միասին, ԶեկՈՒՅՈՒՄ կոչուած երկար ծրագիրը մշակելով որպէս հիմնանիւթ, կ'ուղարկէր զայն Երուսաղէմի լուսամիտ եւ հմուտ Թորգոմ Գուշակեան պատրիարքին առ ի ֆննդութիւն, որ իր կարգին կը յղէր զայն Անթիլիաս եւ Կ. Պոլիս, ինչպէս նաեւ արտասահմանի թեմերուն առ ի տեղեկութիւն: Գուշակեան, ի պատիւ իրեն ըսած եմ արդէն, եղաւ միակը իր ժամանակի առաջնորդող դէմքերէն, որ լրջօրէն եւ ֆննդատակաւ ոգիով, եպիսկոպոսական ժողովէ մը աւելի ձեռնբերեցութեամբ ուսումնասիրեց «Զեկուցում»ը եւ լայն ու լրիւ խմբագրականներով անդրադարձաւ իւրաքանչիւր

խնդրին, «Սիոն» ամսագրի յաջորդական թիւերուն մէջ: Իմ կարգին ես ալ զանոնք հետեւողական կերպով վերլուծեցի իմ հայեցակէտովս:

Եթէ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին կը կարծէինք թէ լուռ կը մնար, ահա Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան գծով, Հայերէն Աստուածաշունչի թարգմանութեան 1500 ամեակի հոչակումով եւ ալ կարելի էր առիթներով, կը բարձրացնէր իր ձայնը կորովի եւ անվախ կերպով: Արտասահմանը անշուշտ Երուսաղէմով եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեամբ իր պարտքը լաւագոյնս կը կատարէր Մայր Աթոռի նուաղեալ ձայնը աւելի լսելի դարձնելու համար, անոր նախամեծար հեղինակութիւնը միշտ յարգելով բանիւ եւ գործով, մինչեւ Գէորգ Զ. Կաթողիկոսի ընտրութիւնը եւ օծումը ի ներկայութեան եւ ձեռամբ մեծ հոգեւորական Տ. Տ. Գարեգին Ա. Յովսէփեանց Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին: Մայր Աթոռ՝ Գէորգ Զ. ամենայն հայոց Կաթողիկոսով, Անթիլիաս՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոսով, Երուսաղէմ՝ Թորգոմ, Մեսրոպ եւ Կիւրեղ պատրիարքներով, եւ Կ. Պոլիս՝ Խաչատուրեան Գարեգին պատրիարքով, կ'ապահովէին Հայ Եկեղեցւոյ գոյութիւնն ու ամբողջութիւնը Խորհրդային Հայաստանի աննպաստ պատուարներուն դիմաց: Ահա հոս է որ կը յանգի «Ազգապատում»ի երկրորդ հատորը, որմէ ետք պիտի պայծառանար Հայ Եկեղեցին լուսամիտ դէմքովն ու իմաստուն եւ երկարատեւ առաջնորդութեամբը Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին:

Հատորիս երրորդ եւ վերջին գիրքը, որ կ'ընդգրկէ 1955-1995 քառասնամեակը, նուիրուած է Երջանծկայիշատակ Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կեանքին եւ գործունէութեան որոնց շնորհիւ Հայ Եկեղեցին ու ազգը վերագարթօնք արձանագրեցին աննախընթաց

յառաջդիմութիւններով: Սոյն հատորով կը փակուի «Ազգապատում»ի ներկայ շրջանը ու 20րդ դարու մեր եկեղեցիին ու ազգին պատմութիւնը:

Բարեղէպ եւ յուսադրիչ երեւոյթներ եկան հայոց ամպամած երկինքը հետզհետէ լուսաւորելու Տ. Տ. Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի իմաստուն, շրջահայեաց, դիւանագէտի ու քարձրագոյն ուսմամբ օժտուած Հայրապետի երկարատեւ գահակալութեամբ, որուն արտասահմանեան տասնեակ մը հովուապետական այցելութիւնները Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը առաւել մօտեցուցին հայասփիւռ սերունդներուն, եւ նաեւ Մայր Աթոռը պաշտօնապէս ներկայացուցին օտար յարանուանութեանց պետերուն եւ պետական անձանց:

Ժամանակակից ըլլալով մեզի, դէպքերուն ականատեսի հանգամանքով աւելի դիւրաւ կարելի եղաւ ոգեւորուիլ ու փաստացի տուեալներով շարադրել այս մեծածաւալ գործը: Աղբիւրներ աւելի դիւրաւ կարելի եղաւ գտնել ու անձամբ մեր յաճախակի այցելութիւններով ստոյգ տեղեկութիւններ ու փաստացի տուեալներ ձեռք բերել: Հայրապետական այցելութեանց հատորներու շարքը եւ «Էջմիածին» ամսագրի լայն տեղեկութիւններն ու ժամանակագրութիւնները մեծապէս օգնեցին շրջանի պատմութեան ճշմարկման համար: Գործածեցինք նաեւ արտասահմանեան շարք մը աղբիւրներ, «Հասկ» եւ «Սիոն» ամսագիրները մասնաւորաբար, պահած ըլլալու համար հաւասարակշռութիւնը նկարագրուած դէպքերուն:

Վազգէն Հայրապետ իսկական կերտողը եղաւ հայ եկեղեցւոյ եւ ազգի 20րդ դարու երկրորդ կիսուն, երբ տակաւին անձանօթ հոգեւորական մը, թեմակալ առաջնորդը Ռումանիոյ թեմին,

երիտասարդ տարիքին, եպիսկոպոսանալէն միայն չորս տարի ետք, համազգային ընտրութեամբ Լուսաւորչի Գահը քարձրացաւ, տիրապետելով իր ժամանակին, գրաւելով սէրն ու յարգանքը հայրենի պետութեան ու արտասահմանի դեկավար տարրին: Խորհրդային Միութեան ծանրագոյն շրջանը հետզհետէ կը նուազէր 1953 թուի Ստալինի մահուամբ, ու Վազգէն Հայրապետ, անմիջական եւ հեռատես աչալրջութեամբ Մայր Աթոռի պատկառանքը կը վերահաստատէր, Վեհաբանը ձեռք կը ձգէր, Հոգեւոր ձեռնարանին զարկ կու տար, միաբանութեան թիւը կը քարձրացնէր եւ ֆաշիստները կ'ունենար հեռացնելու մայրավանքի այն տարրերը, որոնք տակաւին Խորհրդային Միութեան ազդեցութեան տակ կը գործէին:

Հատորս կը բովանդակէ շինարարութեանց անվերջ շարք մը, սկսեալ 1957ի Նոր Վեհաբանի վերստացումէն ու հիմնովին վերականգնումէն մինչեւ վանական համալիրի ամբողջական շինարարութիւններն ու Հայաստանի տասնեակ մը եւ աւելի վանքերու վերանորոգումները: Մայրավանքէն ներս յայտնի դարձան Ղազարապատի, Հիւրանոցի եւ Գանձատան ի նորոյ կառուցումները, ինչպէս նաեւ Մայր Տաճարի ներքին եւ արտաքին նորոգութիւնները, ներառեալ շարք մը յուշարձաններ վանքի շրջափակին մէջ: Վազգէն Կաթողիկոս իրաւամբ կոչուեցաւ Շինարար Հայրապետ, ոչ միայն նիւթական առումով, այլ նաեւ միաբանական շարքերու ամբացումով, Հոգեւոր ձեռնարանի քաղմապատիկ արդիւնաւէտութեամբ եւ արտասահմանեան նոր թեմերու կազմաւորմամբ՝ Հարաւային Ամերիկայի Պրագիլիոյ եւ Ուրուկուայի, Գանատայի եւ Աւստրալիոյ, Գերմանիոյ եւ Կեդրոնական Եւրոպայի:

Անշուշտ եղան դեպքեր, որոնք խախտեցին Հայրապետի շինարար ու խաղաղ ընթացքը: Անոնց մասին մանրամասնորեն անդրադարձած ենք, ըլլալ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութենէն, ըլլալ Երուսաղէմի պատրիարքութենէն ներս: Պատմաբանի մը յատուկ ոճով գրուեցաւ այս հատորը եւս քննադատ աչքով, եւ ոչ թէ Հայրապետին անձն ու գործը միայն տալու ձգտումով: Պատմութիւնը Հայրապետը ինք կերտեց իր լիիրաւ եւ ամբողջական գործերով, որոնց մասին մանրամասնորեն գրի առինք որպէս ժամանակակից պատմութիւն: Հայրապետական Կոնդակները յիշատակեցին շարք մը յորելեաններ, կատարեցին շարք մը միւռնոնի օրհնութիւններ, եւ 65 եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւններ, բոլորն ալ պատմութեան հետ շաղախուած: Հայրապետի անձէն անդին յիսնամեայ պատմութիւնն է որ, իր նախորդ դարերու հետեւերը վերբերելով, գրուեցան, ճիշդ այնպէս ինչպէս ինք ուզած էր, չմոռնալ աւանդականը ու յառաջդիմել ժամանակին հետ:

Հատորիս մէջ միջ-եկեղեցական շարժումը որպէս նորագոյն եւ ժամանակին հետ ընթացող իրողութիւն շեշտուեցաւ Հայրապետի որոշմամբ այլ եւ այլ խորհրդածողութիւններու իր անձամբ կամ ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Վազգէն Հայրապետի օրով Հայ Եկեղեցին անդամագրուեցաւ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդին 1962 թուին, որմէ ետք Մայր Աթոռ յայեղեցին բոլոր այն օտար բարձրաստիճան հոգեւորականները որոնք հայ Եկեղեցիին միայն յիշողութեամբ ծանօթ էին: Իր արտասահմանեան այցելութիւնները պատմութիւնը կերտեցին այդ տեսակի փոխ-յարաբերութեանց որոնք աննախընթաց էին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի համար:

Շրջանի պատմութիւնը հետզհետէ ինքզինք մաքրեց, այն իմաստով որ արտասահմանի անշահ պայմարները նուազեցան ու Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները ամրացան, մանաւանդ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումէն ետք, երբ տակաւին կ'ապրէր ծերունազարդ Վազգէն Կաթողիկոս: Հայրենիք ու Մայր Աթոռ յայեղեցող ուխտաւորներու շարքը բազմապատկուեցաւ շնորհիւ հայրենի պետութեան հոգածութեան եւ Հայրապետի աջալուրջ ու կանոնաւոր հրաւերներուն: Երեւան որ ատեն մը կը հալածէր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը, այլեւս դարձած էր ժպտուն պահապանը անոր եւ յանուն հայ Եկեղեցւոյ առնուած ամէն ֆայլի, միշտ վերատեսչութեանը ներքեւ դիւանագէտ Կաթողիկոսին:

Հայ մշակոյթին յատուկ՝ երաժշտութիւն, երգ եւ օրերա, գիտական հրատարակչութիւնք, գեղարուեստ եւ նարտարապետութիւն, բոլորն ալ ծաղկեցան Խորհրդային Միութեան հետզհետէ մեղմ ֆաղափականութեան շնորհիւ, եւ աննախընթաց պատմագիտական երկեր, հարիւրաւոր երկեր հատորներով ի լոյս ընծայուեցան, որոնց ետին կային անշուշտ համապատասխան գիտնականներն ու պատմաբանները, Հայկական Ակադեմիան ու Պետական Համալսարանը, որոնք դարձեալ աննախընթաց վերելք արձանագրեցին: Այս բոլորի մասին գրուած է հատորիս մէջ, գիտական հրատարակչութեանց մի առ մի գրախօսականներով: Հոն են նաեւ դարակազմիկ հնադարեան պեղումները՝ Էրէրունիի, Ս. Հոփսիսիմէ Եկեղեցւոյ, Մայր Աթոռի Աւագ Խորանի, եւ Գառնիի որոնք բացառիկ երեւոյթներ ու գիտական յայտնութիւններ եղան 20րդ դարու երկրորդ կիսուն, հաստատելով Հայ Եկեղեցւոյ հնագոյն քնոյթը:

Թերութեանց կարգին հատորիս մէջ նկատի առնուած են միայն մէկ ազգային-եկեղեցական ու երկու եպիսկոպոսական ժողովներու ապարդիւն գումարումները, առաջինը 1962 թուին, եւ երկրորդը՝ 1956 եւ 1969 թուականներուն, ուր հարցեր յարուցուած են, յանձնաժողովներ նշանակուած են եւ սակայն գործադիր օրինագիծ մը չէ որդեգրուած: Հայ եկեղեցւոյ Կանոնադրութիւն մը պատրաստելու գործը տարիներով ենթարկուած է մի քանի եպիսկոպոսներու եւ սակայն այդ եւս ցարդ մնացած է անգործադրելի: Ներքին թեմերու համար միայն յատուկ կանոնադրութիւն մը շարադրուած է եւ ի զօրու եղած որ եւ ցարդ չէ պահած իր յարաբերական ուժը: Ինչպէս նշուած է գիրքին մէջ, այդ կանոնադրութեան մէկ յօդուածով կարելի եղած է Վազգէն Կաթողիկոսի վախճանումէն ետք ընտրել Տեղակալը, մինչեւ յաջորդ Կաթողիկոսին ընտրութիւնը:

Հայաստանի Հանրապետութեան անկախացումն ու Քրիստոնէութեան 1700 ամեակի մեծ դարադարձը Վազգէն Կաթողիկոսի կեանքի վերջին հանգրուանները կազմեցին, երբ ան կատարեց ուխտառութիւնը Հանրապետութեան առաջին նախագահին, կատարեց իր վերջին Միւռնոսօրհնէքը, եւ հիմնադրեց օծեց Մեծ դարձի յիշատակին՝ Երեւանի մէջ կառուցուելիք Մայր եկեղեցւոյ, որուն նարտարապետական յատակագիծերու վերջնական ընտրութիւնն ու վնիւր ինք տուաւ քսանէ աւելի նարտարապետներու պատրաստած նախագիծերէն, անձամբ մակագրելով նարտարապետ Ստեփան

Քիւրճեանի նախագիծը: Ձեռասու տեսնելու անոր հիմնարկէն ու օծումը, որոնք կատարուեցան առաջինը Գարեգին Ա., եւ երկրորդը Գարեգին Բ. Հայրապետներուն ձեռքով:

Վերջին այս հատորին մէջ ժամանակագրական կարգով պատմագրուած են հայ եկեղեցական եւ ազգային յայտնի դէպքերը իրենց համապատասխան դէմքերով՝ Կիլիկիոյ Խորէն Ա. եւ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսները, Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեան Երուսաղէմի, Գարեգին Խաչատուրեան, Շնորհիք Գալուստեան ու Գարեգին Գազանճեան պատրիարքներ Կ. Պոլսոյ, Տիրան Արք. Ներսոյեան՝ ընտրեալ Պատրիարք Երուսաղէմի, Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան Երուսաղէմի, եւ այլ անձինք որոնք մէկ կամ միւս պարագային պատմական դեր վերցուցած էին շրջանի պատմութեան մէջ, յատկապէս Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան որ միեւնոյն ժամանակ վարեց նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Տեղակալի պաշտօնը՝ Վազգէն Հայրապետի վախճանումէն ետք:

Ազգային դէմքերու եւ յայտնի նարտարապետներու մասին ընդարձակ գրուած է որոնք առաջին առիթով օժանդակեցին մեծածաւալ շինարարական աշխատանքներուն՝ հրաւերովը Վազգէն Առաջինի: Շնորհիք պատրիարք Գալուստեան եւ Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեան մնացին զօրավիգ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան իրենց երկարատեւ գահակալութեան տարիներուն՝ 1960էն մինչեւ 1990: Վազգէն Հայրապետ վախճանեցաւ 1994 Օգոստոս 18ին:

ԴՈԿՏ. Տ. ԶԱԽԷՆ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ